

ศึกษาปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทกับแนวคิดแบบธรรมชาตินิยม

A Study of the Dependent Origination in Theravada Buddhist Philosophy and Nationalism

นายเสฐียร ทังทองมะดัน^๑

Mr. Sathien Thangthongmadan

พระมหาอุทตนา นรเชฏโฐ, ดร.^๒

Phramaha Yutthana Narajettho, Dr.

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ ๑) เพื่อศึกษาหลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาแนวคิดธรรมชาตินิยม และ ๓) เพื่อศึกษาปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท กับแนวคิดแบบธรรมชาตินิยม บทความนี้เป็นการศึกษาค้นคว้าเชิงเอกสาร ผลการศึกษาพบว่า ปฏิจจสมุปบาท แสดงให้เห็นว่าธรรมทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดขึ้น หรือการที่ทุกขเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาทมีความสัมพันธ์กับแนวคิดธรรมชาตินิยมที่มองว่า มนุษย์เป็นผลผลิตหนึ่งของธรรมชาติ ในแง่ที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ต่อไปตามกฎของธรรมชาติ ไม่ได้เป็นผลผลิตจากการสร้างของอำนาจเหนือธรรมชาติแต่ประการ คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทมีลักษณะเป็นธรรมชาตินิยม เพราะเชื่อว่ากฎธรรมชาติเป็นสิ่งนิรันดร์ ปฏิเสธอำนาจเหนือธรรมชาติที่เป็นมูลการณ์ (First Cause) ของสิ่งทั้งหลาย เชื่อในการพิสูจน์ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติด้วยหลักของเหตุผล และมองมนุษย์ว่าเป็นผลผลิตมาจากธรรมชาติ

คำสำคัญ : ปฏิจจสมุปบาท, พุทธปรัชญาเถรวาท, ธรรมชาตินิยม,

Abstract

This article has three objectives : 1) to study the Dependent Origination in Theravada Buddhist Philosophy 2) to study the concept of naturalism and 3) to study the Dependent Origination and the naturalism in Theravada Buddhist philosophy. This article is a documentary study. The study is found that the Dependent Origination is explained that all being relief on each other to come together with each other as factors of each other. Things rely on together, so they occur, or that everything happens because of the relative factors. The Buddha thought The Dependent Origination as the Law of nature. It is the truth that exists all time. It is not related to the emergence of all the prophets. The Dependent Origination is related to the Naturalism. That is,

^๑นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา ภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

M.A. Student, Tipitaka Studies, Department of Buddhism, Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

^๒อาจารย์ประจำและผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา ภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Permanent Lecturer, Director of M.A. program, Tipitaka Studies, Department of Buddhism, Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

humans are a product of nature. In the sense that it is set out according to the laws of nature. The humans are not a product of the creation of supernatural powers in any way. The Dependent Origination is related with Naturalism because of believing that natural law is an eternal thing, reject the supernatural power that is the first cause of all things, believe in proving natural phenomena with the principle of reason and see humans as natural products.

Keywords: The Dependent Origination, Theravada Buddhist Philosophy, Naturalism

๑.ความนำ

ชีวิตมนุษย์เราทุกวันนี้พร่องอยู่เป็นนิตย์ เพราะใจของมนุษย์เต็มไปด้วยความอยาก ซึ่งอยู่ในโลกของความหลง คือ สุขเวทนาและทุกขเวทนา ที่วิ่งพล่านไปตามความพอใจ และไม่พอใจ ดังนั้นมนุษย์จึงเร่าร้อนดิ้นรนแสวงหาเพื่อให้ความอยากของตนเต็ม แต่ก็หาใครทำให้ ความอยากเต็มได้ไม่ยิ่งแสวงหาความเร่าร้อนจากการแสวงหาที่จะเพิ่มมากขึ้นไปเรื่อยๆ ความทุกข์ก็ เกิดตามขึ้นมาตลอด ไร้ความพอ หาความเต็มมิได้ เพราะจิตของมนุษย์ถูกอวิชชาครอบงำ ความ พ่องจึงมีอยู่ในจิตของมนุษย์ตลอดเวลาอยู่เป็นนิตย์ พระองค์ทรงตรัสว่าทุกข์กำเนิดอยู่ปัจจุบัน ไม่ควรไปคิดเรื่องที่แล้วมา ทุกข์ที่ยังมาไม่ถึงไม่ควรไปถามหาทุกข์ ผู้ซึ่งอยู่ด้วยความไม่รู้ หลง ย่อมจะถามว่าวิญญูณมา จากไหน เกิดเมื่อไร ใครเป็นผู้สร้าง พระองค์ทรงตรัสว่าคนกำลังถูกลูกศรยิงบาดเจ็บอยู่ขณะนี้ กำลังรอ ความช่วยเหลือจากหมอ หมอจะถามผู้ป่วยว่าลูกศรนั้นถูกยิง ตั้งแต่เมื่อไร เวลาเท่าไรและที่ไหน คนยังคือใครและต้องหาคนยิงมาก่อน จึงจะแก้ไขวางยาให้ถูกและถอนลูกศรออกได้ การแก้ไข ของหมอจะแก้ไขได้หรือ คนไข้จะต้องตาย แน่นอน ฉะนั้นทุกข์ของกายใจเกิดขึ้นตอนปัจจุบัน เราไม่ไปถามหาอดีต เสียเวลา เราควรแก้ทุกข์กันเดี๋ยวนี้คือปัจจุบันที่เราเกิด แก่ เจ็บ ตาย เราควรจะปฏิบัติธรรม เพื่อความรู้วิธีดับทุกข์กันในวันนี้เลย ไม่ต้องรอช้านาน เพื่อเห็นความเกิด แก่เจ็บตาย โดยเร็วพลันการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยซึ่งกันและกัน จึงมีตัวกฎหรือสภาวะ ปฏิจจสมุปบาท พระพุทธเจ้าแสดงหลักธรรมชาตธรรมหมวดหนึ่งหรือหลักความจริงซึ่งเป็นเรื่องปิดไว้ พระองค์มาตรัสรู้ความจริง ของธรรมชาติที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ แล้วใช้ปัญญาค้นโดยรู้จัก ธรรมชาติที่แท้จริง สิ่งเหล่านี้เกิดมาก่อน พระพุทธเจ้าทุกพระองค์และหมู่พระพุทธรูป ไม่มีผู้เกิดทันรู้ไม่ เพราะว่ารูปลานี้เกิดมานาน ไม่สามารถจะคำนวณกาลเวลาได้ แต่พระองค์ตรัสรู้ด้วยปัญญาสมาธิญาณ ยิ่งรู้ละเอียดลึกซึ้ง สุดที่สัตว์ปวงจะหยั่ง รู้ธรรมชาติได้แท้จริงดังปัญญาของพระพุทธเจ้าได้ จึงเป็นพยานของธรรม ทรงกล้าตอบปัญหาแก่สมณพราหมณ์ที่มีปัญหาได้อย่างสง่าผ่าเผยโดยเชื่อมั่นว่า หลักธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้นเป็นของจริง พิสูจน์ได้โดยการปฏิบัติ มีในแนวทางของพระองค์ ตรัสรู้เท่านั้น จะพิสูจน์ได้ทางบรรลุธรรมจิตอย่างแท้จริง หลักปฏิจจสมุปบาทมี ๒ นัย นัยหนึ่งคือจากอวิชชา จึงมีสังขาร นัยหนึ่งคือความเกิดของธรรมชาติ นัยที่สองคือการตรัสรู้ธรรมของธรรมชาติคือความดับ ตอนต้นแสดง ความเกิดของสมุทัย (ต้นเหตุ) ตอนท้ายแสดงถึงการตรัสรู้ธรรมคือ นิโรธวาร อนุโลมปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท เมื่อนำมาพิจารณาในแง่ของแนวคิดทางปรัชญาแบบธรรมชาตินิยม จะเห็นได้ว่ามีความสอดคล้อง

กัน โดยเฉพาะในประเด็นการยอมรับความเป็นธรรมชาติของสรรพสิ่ง หลักคำสอนเรื่องนี้จึงน่าจะศึกษาในประเด็นที่สะท้อนแนวคิดแบบธรรมชาตินิยมได้เป็นอย่างดี

๒. คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท

ในประเด็นนี้จะได้กล่าวรายละเอียดเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทคือ ๑) ความหมาย ๒) คำไวพจน์ ๓) ประเภท ๔) ความหมายและความสัมพันธ์ขององค์ธรรมแต่ละข้อ ๕) ความต่างกันระหว่างปฏิจจสมุปบาทกับอุปปัจจัยตา และ ๖) ความสำคัญ ดังนี้

๒.๑ ความหมายของปฏิจจสมุปบาท

เมื่อกล่าวตามรูปศัพท์แล้ว คำว่า ปฏิจจสมุปบาท มาจากคำภาษาบาลีว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ซึ่งประกอบด้วยคำ ปฏิจจ กับคำ สมุปบาท ปฏิจจ แปลว่า อาศัย สมุปบาท (แยกเป็น สัม + ุปบาท เกิดขึ้น) แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกันเมื่อรวมคำ ๒ เข้าด้วยกัน จึงแปลได้ว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกัน การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอะไร คำตอบก็คือ การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ^๓ ในพระไตรปิฎก กล่าวว่า คำว่า “ปฏิจจสมุปบาท” มาจากคำว่า ปฏิจจะ กับ สมุปบาท โดยที่ ปฏิจจ หมายถึง กิริยา อาการที่อาศัยกัน และสมุปบาท หมายถึง การเกิดขึ้นโดยชอบ เมื่อรวมกันปฏิจจสมุปบาทจึงหมายถึง ปัจจัยที่อาศัยกันเกิดขึ้นโดยชอบ^๔ หรือปัจจัยทั้งหลายที่อาศัยกันและกัน เป็นเหตุรวมกัน ยังผลธรรมให้เกิดขึ้นเสมอ^๕กัน คือ มิใช่ให้เกิดขึ้นเป็นสวน ๆ และมีให้เกิดขึ้นก่อนและหลัง^๖ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส) ได้อธิบายถึงความมุ่งหมายของปฏิจจสมุปบาทว่า ปฏิจจสมุปบาทมุ่งถึงอาการของ สภาวะธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชาอาศัยกันเกิดขึ้นรวมกัน ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน กล่าวคือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ เป็นต้น คำว่า ปฏิจจสมุป บาท เล็งถึงอาการที่เมื่อสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย ทำให้สิ่งใหม่เกิดขึ้น นี่คือนิพจน์ปฏิจจสมุปบาท^๗ ธรรม ๑๒ ประการนี้ต่างเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันเกิด มิใช่ต่างฝ่ายต่างเกิดด้วยตัวเองโดด ๆ ปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็ทรงมุ่งหมายที่จะทรงแสดงถึงภาวะที่ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้น

จึงกล่าวสรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาท มุ่งถึง อาการที่ธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชา อาศัยกันและกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน ปฏิจจสมุปบาทจึงมีฐานะและความสำคัญแปลพอให้ไต่ความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึง

^๓บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจสมุปบาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑.

^๔ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗, ส.ช. (ไทย) ๒๕/๑/๑, ช.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓๔/๔๙๔, ช.อุ.อ. (ไทย) ๔๔/๕๙.

^๕พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ประยูร วงศ์พรินต์, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔๖.

^๖พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปปัจจัยตา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๔๗๕.

เกิดขึ้น หรือการที่ทุกขเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสนาทั้งหลาย

๒.๒ คำไวพจน์ของปฏิจจสมุปบาท

ในปัจจยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลายจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (ความจริง) นั้นก็ยังคงอยู่ ยังคงเป็นธัมมฐิตตา ธัมมเนียมตา อิทัพปัจจยตา ตถตา อวิตถตา อนัญญถตา”^๗

บรรจบ บรรณรุจิ อธิบายชื่อเรียกปฏิจจสมุปบาท ไว้ในหนังสือปฏิจจสมุปบาท ว่า

๑. ธัมมฐิตตาหรือ ธัมมฐิติ คือ ความดำรงอยู่ตามธรรม หมายถึง ความดำรงอยู่ตามปัจจัย สิ่งที่ยังดำรงอยู่ตามปัจจัยนั้น ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้สังขารดำรงอยู่ สังขารเป็นปัจจัยให้วิญญาณดำรงอยู่ วิญญาณเป็นปัจจัยให้นามรูปดำรงอยู่ นามรูปเป็นปัจจัยให้สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ดำรงอยู่ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้ผัสสะดำรงอยู่ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เวทนาดำรงอยู่ เวทนาเป็นปัจจัยให้ตัณหาดำรงอยู่ ตัณหาเป็นปัจจัยให้อุปาทานดำรงอยู่ อุปาทานเป็นปัจจัยให้ภพดำรงอยู่ ภพเป็นปัจจัยให้ชาติดำรงอยู่ ชาติเป็นปัจจัยให้ชรามรณะดำรงอยู่ เมื่อชาติชรามรณะยังดำรงอยู่แน่นอนว่า โสกะ (ความโสกะ) ปรีเทวะ (ความร้องไห้คร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) ก็ยังดำรงอยู่ด้วย

๒. ธัมมเนียมตา หรือ ธัมมเนียม คือ ความแน่นอนแห่งธรรมหรือความแน่นอนตามธรรม หมายถึง ความแน่นอนแห่งปัจจัยหรือความแน่นอนตามปัจจัย สิ่งที่ยังแน่นอนตามปัจจัยนั้นก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้สังขารเกิดแน่นอน สังขารเป็นปัจจัยให้วิญญาณเกิดแน่นอน วิญญาณเป็นปัจจัยให้นามรูปเกิดแน่นอน นามรูปเป็นปัจจัยให้สฬายตนะเกิดแน่นอน สฬายตนะเป็นปัจจัยให้ผัสสะเกิดแน่นอน ผัสสะเป็นปัจจัยให้เวทนาเกิดแน่นอน เวทนาเป็นปัจจัยให้ตัณหาเกิดแน่นอน ตัณหาเป็นปัจจัยให้อุปาทานเกิดแน่นอน อุปาทานเป็นปัจจัยให้ภพเกิดแน่นอน ภพเป็นปัจจัยให้ชาติเกิดแน่นอน ชาติเป็นปัจจัยให้ชรามรณะเกิดแน่นอน เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเกิดด้วยอย่างแน่นอน

๓. อิทัพปัจจยตา คือ ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย หมายถึง เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มีตาม เมื่อสิ่งที่เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นตาม สิ่งที่มีสิ่งนี้มีสิ่งนี้ก็มีตาม ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่าเมื่ออวิชชา มีสังขารก็มีตาม เมื่อสังขาร มีวิญญาณก็มีตาม เมื่อวิญญาณมี นามรูปก็มีตาม เมื่อนามรูปมี สฬายตนะก็มีตาม เมื่อสฬายตนะมี ผัสสะก็มีตาม เมื่อผัสสะมี เวทนามีตาม เมื่อเวทนามี ตัณหาที่มีตาม เมื่อตัณหา

^๗ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

อุปาทานก็มีตาม เมื่ออุปาทานมี ภพก็มีตาม เมื่อภพมีชาติก็มีตาม เมื่อชาติมีชรา มรณะก็มีตาม เมื่อชรา มรณะมี โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสก็มีตามด้วย

๔. ตถตา คือความเป็นเช่นนั้น หมายถึง ความเป็นจริงอย่างนั้น สิ่งที่เป็นจริงอย่างนั้น ก็คือ อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ ซึ่งเป็นความจริงที่คงอยู่ตลอดเวลา และเป็นความจริงที่ว่า เมื่อมีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นของจริงที่เกิดมาตามจริง

๕. อวิตถตา คือความเป็นไปไม่ได้ที่จะไม่เป็นเช่นนั้น หมายถึง ความเป็นจริงอย่างนั้นไม่ผันแปรไปเป็นความไม่จริง สิ่งที่เป็นจริงโดยไม่ผันแปรนั้น ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ และก็เป็นความจริงโดยไม่มีการผันแปรไปได้อีกที่ว่า เมื่อมีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นจริงที่เกิดตามมาโดยไม่ผันแปร

๖. อนัญญตถตา คือความไม่เป็นอย่างอื่น หมายถึง เป็นอย่างอื่นจากที่เป็นมานี้ไม่ได้ สิ่งที่เป็นอย่างอื่นจากสิ่งที่เป็นมานี้ไม่ได้ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ และก็เป็นอย่างอื่นอย่างที่เป็นมานี้ไม่ได้ ก็คือ เมื่อมีชรา มรณะแล้ว โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นจริงตามที่เกิดมาโดยไม่ผันแปรเป็นอื่นไปจากนี้ไปได้

๗. ปัจจยการ คืออาการตามปัจจัย หมายถึง อาการที่เกิดขึ้นตามปัจจัย ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรา มรณะ ต่างเกิดขึ้นตามปัจจัยปรุงแต่ง และเมื่อมีชาติชรา มรณะแล้ว โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดตามปัจจัยด้วย^๔

คำที่ใช้แทน (คำไวพจน์) เหล่านี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่เป็นเหตุและผลของสรรพสิ่งที่อยู่ในฐานะตัวธรรมชาติ กฎธรรมชาติ แม้จะใช้คำที่ต่างกันแต่ความหมายก็เหมือนกัน

๒.๓ ประเภทของปฏิจัสมุปบาท

พระพุทธพจน์ที่เป็นตัวบทแสดงปฏิจัสมุปบาทนั้น แยกได้ ๒ ประเภท คือที่แสดงเป็นกลางๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อ อย่างหนึ่ง กับที่แสดงเจาะจงระบุหัวข้อปัจจัยต่างๆ ซึ่งสืบทอดกันโดยลำดับเป็นกระบวนการอย่างหนึ่ง อย่างแรกมักตรัสไว้นำหน้าอย่างหลัง เป็นทำนองหลักกลาง หรือหลักทั่วไป ส่วนอย่างหลัง พบได้มากมาย และส่วนมากตรัสไว้สั้น ๆ โดยไม่มีอย่างแรกอยู่ด้วย อย่างหลักนี้อาจจะเรียกว่าเป็นหลักแจ้งหัวข้อ หรือขยายความ เพราะแสดงรายละเอียดให้เห็น หรือเป็นหลักประยุกต์ เพราะนำเอากระบวนการธรรมชาตินี้มาแสดงให้เห็นความหมายตามหลักทั่วไปนั้น อนึ่ง หลักทั้ง ๒ อย่างนั้น แต่ละอย่างแบ่งออกได้เป็น ๒ ท่อน คือ ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิด ท่อนหลังแสดงกระบวนการดับ และเป็นการแสดงให้เห็นแบบความสัมพันธ์ ๒ นัย ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิดเรียกว่า สมุทวาร และถือว่าเป็นการแสดงตามลำดับ จึงเรียกว่า อนุโลมปฏิจัสมุปบาท เทียบในอริยสัจข้อที่ ๒ คือ ทุกข

^๔บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจัสมุปบาท, หน้า ๓-๗.

สมุทัย ท่อนหลังแสดงกระบวนการดับ เรียกว่า นิโรธวาร และถือว่าเป็นการแสดงย้อนลำดับ จึงเรียกว่า ปฏิโลม ปฏิจจสมุปบาท เทียบในอริยสัจข้อที่ ๓ คือ ทุกขนิโรธ

แสดงตัวบททั้ง ๒ อย่าง ดังนี้^๙

๑) หลักทั่วไป^{๑๐}

อิมสมิ สติ อิหิ โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปปาทา อิหิ อุปุปชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสมิ อสติ อิหิ น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสส นิโรธา อิหิ นิรุชฌติ	เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับด้วย

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า อิหิปปัจจยตา

๒) แจกแจงหัวข้อ หรือหลักประยุกต์^{๑๑}

แสดงแบบสายเกิดไปเป็นลำดับว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้

แสดงแบบสายดับย้อนลำดับว่า เพราะอวิชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับเพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับเพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

จุดมุ่งหมายของพระองค์ในการยกเอาเรื่องปฏิจจสมุปบาทขึ้นแสดง ก็เพื่อแสดงกระบวนการเกิดดับของทุกข์ คำว่าทุกข์มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมที่สำคัญอื่น ๆ เช่น อริยสัจ ๔ ไตรลักษณ์ เป็นต้น ก็มีคำว่าทุกข์ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ ดังนั้น เพื่อความเข้าใจคำว่า “ทุกข์” ในพุทธธรรมให้ชัดเจน และพิจารณาความหมายกว้าง ๆ ของพุทธพจน์ที่แบ่งทุกข์ตาออกเป็น ๓ อย่าง คือ^{๑๒} (๑) ทุกขทุกขตา

^๙พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์ผลิตภัณธ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕๔.

^{๑๐}ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๖/๔๔๑.

^{๑๑}ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒-๔๐๖/๔๓๔-๔๔๑.

^{๑๒}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๑๖๐-๑๖๓.

ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ไม่สบาย เจ็บปวด เมื่อยขบโศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติที่เกิดขึ้น เมื่อประสบ อนุภูมิมรรณ หรือสิ่งกระทบกระทั่งปีบคั้น) (๒) **วิปริณามทุกข์ตา** ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข คือความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายเป็นของมันเอง(ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้งได้สวดยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลือนลางไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใด ก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังสวดยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวล ใจหายไหวหวั่น ครั้นกาลเวลาแห่งความสุขผ่านไปแล้ว ก็ทวนระลึกด้วยความละห้อยหาว่า เราเคยมีสุขอย่างนี้ๆ บัดนี้ สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ) (๓) **สังขารทุกข์ตา** ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาวะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัยได้แก่ ชันธ์ ๕ (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเองอยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกทุกข์หรือทุกขเวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน และเข้าไปฝืนกระแสอย่างทื่อๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญาทุกข์ข้อสำคัญ คือข้อที่ ๓ แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลายตามที่มันเปนของมันเอง แต่สภาพนี้จะก่อให้เกิดความหมายเป็นภาวะในทางจิตวิทยาขึ้นได้ ในแง่ที่ว่า มันไม่อาจให้ความพึงพอใจโดยสมบูรณ์และ สามารถก่อให้เกิดทุกข์ใดเสมอแก่ผู้เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอวิชชาตัณหาอุปาทาน

๒.๔ ความหมายขององค์ประกอบทั้ง ๑๒ หัวข้อของปฏิจจสมุปบาท

หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ถูกลำนำแปลความหมายและอธิบายโดยนัยต่างๆ ซึ่งพอสรุปเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ดังนี้^{๑๓}

๑) การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่า โลกสมุทัย เป็นต้น

๒) การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด-ดับแห่งชีวิต และความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น ๒ นัย (๑) แสดงกระบวนการชวงกวางระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือแบบขามภพขามชาติ เป็นการแปลความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง และเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรธกถา ซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผน มี ขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่างๆ จนดูสลับซับซ้อนแก่ผู้เริ่มศึกษา

^{๑๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗-๑๕๙.

(๒) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปล ความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ ๑) นั่นเอง แต่เล็งเอานัยอันลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนารมณ์ของหลักธรรม) เฉพาะส่วนที่เป็น ปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ยืนยันทัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้หลายแห่ง เช่น ในเจตนาสูตร ทุกขนิโรธสูตร และโลกนิโรธสูตร เป็นต้น ส่วนในพระอภิธรรม มีบาลีแสดงกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาททั้งหมดที่เกิดขึ้นในขณะจิตอันเดียวไวด้วย จัดเป็นตอน หนึ่งในคัมภีร์ที่เดียว² ในการอธิบายแบบที่ ๑ บางครั้งมีผู้พยายามตีความหมายให้หลักปฏิจจสมุปบาทเป็นทฤษฎีแสดงตน กำเนิดของโลก โดยถือเอาอวิชชาเป็นมูลการณ (The First Cause) แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับหัวข้อ ทั้ง ๑๒ นั้น

ปฏิจจสมุปบาท ประกอบด้วยหัวข้อ ๑๒ หัวข้อคือ ๑) อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง คือ ไม่รู้ความจริงหรือไม่รู้ตามเป็นจริง ๒) สังขาร ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนงและทุกสิ่งที่เกิดได้สะสมไว้ ๓) วิญญาณ ความรู้ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ คือ การเห็น-ได้ยิน- ฯลฯ-รู้เรื่องในใจ ๔) นามรูป นามธรรมและรูปธรรม ชีวิตทั้งกายและใจ ๕) สฬายตนะ อายตนะ คือ ช่องทางรับรู้ ๖) ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๖) ผัสสะ การรับรู้ การประจวบกันของอายตนะ+อารมณ์(สิ่งที่ถูกรับรู้)+วิญญาณ ๗) เวทนา ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ๘) ตัณหา ความทะยานอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากไม่เป็น ๙) อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น การยึดถือค้างใจ การยึดถือเข้ากับตัว ๑๐) ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ สภาพชีวิต ผลรวมกรรมทั้งหมดของบุคคล ๑๑) ชาติ ความเกิด ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลายที่ยึดถือเอาเป็นตัวตน ๑๒) ชรามรณะ ความแก่-ความตาย คือ ความเสื่อมอินทรีย์-ความสลายแห่งขั้น

๒.๕ คำจำกัดความองค์ประกอบหรือหัวข้อทั้ง ๑๒ ตามแบบ

๑. อวิชชา = ความไม่รู้ทุกข - สมุทัย - นิโรธ - มรรค (อริยสัจ ๔) และ (ตามแบบอภิธรรม)

ความไม่รู้หนก่อน - หนหน้า - ทั้งหนก่อนหนหน้า - ปฏิจจสมุปบาท

๒. สังขาร = กายสังขาร วีสังขาร จิตตสังขาร และ (ตามนัยอภิธรรม) ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญญาภิสังขาร

๓. วิญญาณ = จักขุ-โสต-ฆาน-ชีวหา-กาย-มโนวิญญาณ (วิญญาณ ๖)

๔. นามรูป = นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ) หรือตามแบบอภิธรรม (เวทนาขั้นสัญญาขั้น สังขารขั้น) + รูป (มหาภูต ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔)

๕. สฬายตนะ = จักขุ - ตา โสต - หู ฆานะ - จมูก ชิวหา - ลิ้น กาย - กาย มโน - ใจ

๖. ผัสสะ = จักขุสัมผัส โสต-ฆานะ-ชีวหา-กาย-มโนสัมผัส (สัมผัส ๖)

๗. เวทนา = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสต-ฆาน-ชีวหา-กาย-และมโนสัมผัส (เวทนา ๖)

๘. ตัณหา = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัททตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา (ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โผฏฐัพพตัณหา (ในสัมผัสทางกาย) ธัมมตัณหา (ในธรรมารมณ์) (ตัณหา ๖)

๙. **อุปาทาน** = กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ต่างๆ) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ คือ ความเห็น ข้อยึดถือ ลัทธิ ทฤษฎี ต่างๆ) สีสัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรต) ว่าจะทำให้คนบริสุทธิ์ได้) อตตวาทูปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตา สร้างตัวตนขึ้นยึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)

๑๐. **ภพ** = กามภพ รูปภพ อรูปภพ *อีกนัยหนึ่ง* = กรรมภพ (ปุณฺณยาภิสังขาร อปุณฺณยาภิสังขาร อาเนญชา-ภิสังขาร) กับ อุปัตติภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ, สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานา-สัญญาภพ, เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ)

๑๑. **ชาติ** = ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่าง ๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้นของธรรมต่างๆ เหล่านั้น ๆ

๑๒. **ขรามรณะ** = ขรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหมกอินทรีย์) กับมรณะ (ความสลายแห่งขั้นของความขาดชีวิตินทรีย์) หรือ ความเสื่อมและความสลายแห่งธรรมต่างๆ เหล่านั้น^{๑๔}

๒.๖ ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญเรื่องหนึ่ง ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงความสำคัญรวมไปถึงอานิสงส์ของปฏิจจสมุปบาท เช่น ๑) การเห็นปฏิจจสมุปบาท คือการเห็นธรรม ดังพระพุทธดำรัสว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท”^{๑๕} ๒) ปฏิจจสมุปบาท คือหลักอริยสัจ ๔ เพราะอริยสัจ ๔ มีตรัสไว้ทั้งในรูปของสมุทยวาร สายเกิดและนิโรธวาร สายดับ หรือทั้งฝ่ายเกิดทุกข์และฝ่ายดับทุกข์ เป็นธรรมที่ทรงแสดงแล้วไม่มีใครข่มขี่คัดค้านได้^{๑๖} ๓) ปฏิจจสมุปบาท เป็นธรรมที่แสดงโดยความเป็นกลาง (มัชฌิมนธรรมเทศนา) เพราะอยู่กึ่งกลางระหว่างทัศนคติสุดโต่ง ๒ อย่างคือ อัตถิตา กับ นัตถิตา^{๑๗} ๔) ประโยชน์ของการรู้ปฏิจจสมุปบาท การรู้ปฏิจจสมุปบาท ก่อให้เกิดประโยชน์มากมายหลายอย่าง ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงความสำคัญเกี่ยวกับรู้ปฏิจจสมุปบาทไว้ เช่น รู้ปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่าเป็นธรรมกถึกแท้จริง^{๑๘} รู้ปฏิจจสมุปบาท ช่วยให้คลายความยึดมั่น^{๑๙} เมื่อบุคคลรู้ปฏิจจสมุปบาท ช่วยให้เห็นแจ้งในกาลทั้งสาม^{๒๐}

จากที่กล่าวมาทั้งหมด พอจะสรุปได้ว่า หลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทหรืออิทัปปัจจยตาในพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญ และมีเนื้อหาสาระครอบคลุมหลักธรรมทุกหมวดทุกข้อ

^{๑๔}ดูรายละเอียดใน ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒/๓-๘.

^{๑๕}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๖/๒๕๔. (มหาหัตถิปโทปมสูตร)

^{๑๖}อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๕๐๑/๑๖๙-๑๗๐. (ติตถสูตร)

^{๑๗}ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๓-๔๔/๑๕. (กัจจานโคตตสูตร)

^{๑๘}ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๖/๔๖. (ธรรมกถิกสูตร)

^{๑๙}ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๐/๑๘. (อเจลกัสสปสูตร)

^{๒๐}ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๓/๒๓-๒๔. (ปัจจยสูตร)

ปฏิเสธสมุปบาท กับอิทัปปัจจยตานัน หากจะมองในแง่มุมที่ต่างกันก็มองได้ หากจะมองในแง่มุมที่เหมือนกันก็มองได้ จึงดูเหมือนจะมีความไม่แตกต่างในความแตกต่างกัน ในหัวข้อต่อไปจะได้กล่าวถึงการตีความเรื่องอิทัปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งผู้เขียนจะใช้คำว่าอิทัปปัจจยตา ซึ่งในทัศนะของพุทธทาสภิกขุแล้ว ถือว่า อิทัปปัจจยตามีความหมายกว้างทั่วไป จะใช้กับรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกรณีใดกรณีหนึ่ง ก็ยังได้ เป็นกฎวิทยาศาสตร์ทั่วไปก็ได้ ส่วนปฏิเสธสมุปบาทนั้น มุ่งหมายใช้เฉพาะเรื่องทุกข์และดับทุกข์โดยตรงในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

๓. แนวคิดแบบธรรมชาตินิยม

ความหมายของธรรมชาตินิยมนั้นไม่ได้หมายถึงการที่นิยมนับถือธรรมชาติหรือปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ฟ้า ดิน ดวงอาทิตย์ ฟ้าแลบ ฟ้าร้อง ฯลฯ ว่าสิ่งเหล่านี้มีอาจสูงสุดต่อความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายในโลก รวมไปถึงการบูชาเทพเจ้าประจำธรรมชาติต่าง ๆ อันเป็นลักษณะของความคิดแบบเทวนิยม ซึ่งความเข้าใจทั้งหลายดังกล่าวมานี้ไม่ใช่ลักษณะความคิดแบบธรรมชาตินิยมที่ถูกต้อง^{๒๑} ความหมายของธรรมชาตินิยม เป็นศัพท์บัญญัติหนึ่งของคำว่า Naturalism มีแนวความคิดว่าสิ่งและเหตุการณ์ทั้งหลายมีมูลเหตุมาจากธรรมชาติมากกว่ามูลเหตุเหนือธรรมชาติ จักรวาลมีมูลกำเนิดมาจากธรรมชาติ มากกว่าภาวะเหนือธรรมชาติ มนุษย์มีจุดหมายตามธรรมชาติ มากกว่าตามภาวะเหนือธรรมชาติ ธรรมชาตินิยม คือทฤษฎีที่ว่าด้วยสิ่งทั้งหลายในโลกนี้เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับโลกอื่น เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วจะเห็นว่า ธรรมชาตินิยมหมายถึงแนวคิดที่ประกอบด้วยทัศนะต่าง ๆ ดังนี้ (๑) ทัศนะที่ถือว่า ธรรมชาติเท่านั้นคือสิ่งเป็นจริงนิรันดร์ มีพลังกระตุ้นในตัว ดำรงอยู่ด้วยตัวเอง มีทุกอย่างในตัวเอง อาศัยตนเอง ปฏิบัติการได้ด้วยตนเอง และมีเหตุผลในตัว (๒) ทัศนะที่ไม่ยอมรับอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยถือว่าปรากฏการณ์ทุกอย่างอย่างเป็นไปตามสภาวะความเกี่ยวพันที่มีต่อกันของเหตุการณ์ทางธรรมชาตินั้นๆเอง ไม่เกี่ยวข้องกับอำนาจเหนือธรรมชาติใดๆทั้งสิ้น แต่เป็นกระบวนการธรรมชาติที่เกิดขึ้นเองตามกาลและเทศะ กล่าวคือธรรมชาตินี้มีโครงสร้างของตนเอง และโครงสร้างนั้นเกิดขึ้นได้เอง ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะอำนาจเหนือธรรมชาติ (๓) ทัศนะที่มีลักษณะนิยมวิทยาศาสตร์ได้แก่ทัศนะที่ถือว่า ปรากฏการณ์ธรรมชาติสามารถอธิบายได้อย่างสมเหตุสมผลเพียงพอโดยใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ ความรู้จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยวิธีการวิทยาศาสตร์เท่านั้น แต่ความรู้ที่เรียกกันว่าอัมตตติกญาณ(intuition) คือการรู้เองก็ดี ประสบการณ์เชิงรหัสยะคือประสบการณ์เรื่องลึกลับก็ดี คติความเชื่อที่ดี วิวรรณคือการที่พระเป็นเจ้าเปิดเผยความรู้ให้มนุษย์ทราบก็ดีไม่ถือว่าเป็นความรู้ที่ถูกต้องอย่างไรก็ดี แม้วิทยาศาสตร์จะเป็นวิธีการเดียวที่ทำให้มนุษย์รู้และเข้าใจโลก แต่มนุษย์ก็มีประสบการณ์เกี่ยวกับโลกได้หลายทาง นอกเหนือจากการรู้และการเข้าใจ ธรรมชาตินิยมไม่ถือว่าการรู้และการเข้าใจโลกเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด (๔) ทัศนะที่ถือว่า มนุษย์เป็นสิ่งหนึ่งในธรรมชาติ มิได้มีฐานะพิเศษเหนือกว่าสิ่งอื่นๆ เลย พฤติกรรมของมนุษย์ก็

^{๒๑}ภัทราภรณ์ มูลสวัสดิ์, “ความคิดแบบธรรมชาตินิยมในพุทธปรัชญา”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๖), หน้า ๔.

คล้ายๆกับพฤติกรรมของสัตว์อื่นๆจะต่างก็ตรงที่มีความซับซ้อนมากกว่าเท่านั้น อิทธิพลจากสังคมและสิ่งแวดล้อมทำให้พฤติกรรมของมนุษย์ผันแปรไปต่างๆกันได้ คุณค่าเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเอง มิได้อาศัยสิ่งเหนือธรรมชาติเป็นหลัก

จากคำนิยามแนวคิดเรื่องธรรมชาตินิยมทั้ง ๔ ประการที่กล่าวมานี้ มีข้อสังเกตว่า คำนิยามข้อที่ ๑ กับ ๒ เป็นการนิยามแนวคิดธรรมชาตินิยมในแง่ของความจริง (อภิปรัชญา) ข้อ ๓ เป็นการนิยามในแง่ความรู้ (ญาณวิทยา) และข้อ ๔ เป็นการนิยามในแง่จริยศาสตร์ นอกจากนี้ ธรรมชาตินิยม ยังสามารถมองได้ในแง่ของศาสนา ด้วย เมื่อมองในแง่ของศาสนาแล้วจะเห็นได้ว่ามีลักษณะต่อไปนี้

๑. ธรรมชาตินิยมมีลักษณะเป็นอเทวนิยม ไม่มีเรื่องเกี่ยวกับเทพเจ้าหรืออำนาจสูงสุดของสิ่งเหนือธรรมชาติมาเกี่ยวข้อง

๒. เชื่อในสิ่งธรรมชาติและกฎธรรมชาติเท่านั้นว่าเป็นจริง พิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมกับมนุษย์และระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันเองภายใต้กฎความจริงตามธรรมชาติมากกว่าจะเน้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลายกับสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ เกี่ยวกับความจริงแท้ของสิ่งทั้งหลาย

๓. ธรรมชาตินิยมมีลักษณะความคิดเป็นพหุภาพ กล่าวคือถือว่า สิ่งทั้งหลายมันเป็นจริงในตัวของมันเอง เราไม่สามารถไปทอนมันลงเป็นแค่สิ่งใดสิ่งหนึ่งเพียงสิ่งเดียวได้ แต่ละสิ่งมีลักษณะเฉพาะตัวของมัน ซึ่งไม่สามารถแบ่งแยกทอนย่อยมาเหลือเป็นเพียงสิ่งเดียวกันกับของสิ่งอื่น ๆ ได้ ดังนั้น สิ่งทั้งหลายในโลกจึงล้วนเป็นจริงในจักรวาลจึงมีสิ่งที่เป็นจริงโดยตัวของมันเองได้มากมายหลายสิ่งด้วยกัน

๔. ในเรื่องความรู้ เชื่อในความรู้จากประสบการณ์ คือความรู้ทางประสาทสัมผัสว่าเป็นวิธีเดียวที่จะให้ความจริง ซึ่งเราตระหนักได้ด้วยตนเอง เชื่อในวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งสามารถให้ความจริงสากล ให้ความรู้อันถูกต้องแก่เราได้

๕. ในเรื่องเกี่ยวกับมนุษย์ ธรรมชาตินิยมมีลักษณะเป็นมนุษยนิยม เพราะเชื่อว่ามนุษย์เป็นสิ่งธรรมชาติสิ่งหนึ่งเช่นเดียวกับสิ่งอื่น ๆ ในโลกต่างก็ตรงคุณสมบัติเฉพาะเท่านั้น มนุษย์นั้นทั้งยังเป็นอิสระและไม่เป็นอิสระแต่อย่างไรรักตามมนุษย์ก็ยังคงอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติเช่นเดียวกับสิ่งธรรมชาติทั้งหลาย

ธรรมชาตินิยมเป็นปรัชญาที่อยู่กลาง ระหว่างสสารนิยมและจิตนิยม กล่าวคือสสารนิยมเชื่อว่าสสารหรือวัตถุเท่านั้นเป็นจริงส่วนจิตนิยมเชื่อว่านอกจากสสารแล้วยังมีความเป็นจริงอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีความจริงมากกว่าสสาร สิ่งนั้นคือจิต แต่สำหรับธรรมชาตินิยมทำหน้าที่ประนีประนอม ทศนะของสสารนิยมและจิตนิยมโดยทศนะแบบกลาง ๆ คือบางแง่เห็นด้วยกับสสารนิยม และบางแง่ก็เห็นด้วยกับจิตนิยม แต่โดยหลักพื้นฐานแล้วธรรมชาตินิยมมีทศนะใกล้เคียงกับสสารนิยมมากกว่า^{๒๒}

^{๒๒}วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาทั่วไป มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๙-๓๕.

๔. ปฏิจัสมุปบาทกับแนวคิดแบบธรรมชาตินิยม

ปฏิจัสมุปบาท คือทฤษฎีหรือหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับการอิงอาศัยกัน หรือความเป็นเหตุและผลของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะสิ่งที่ประกอบด้วยชั้น ๕ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นทฤษฎีที่ว่าด้วยกฎปฏิจัสมุปบาท ตามทฤษฎีนี้ กฎปฏิจัสมุปบาทหรือกฎอิทัปปัจจยตา คือกฎแห่งความเป็นเหตุและผลของสิ่งที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยคือสังขตธรรมทั้งปวง สิ่งทั้งปวงต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นในการเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปหรือเปลี่ยนแปลงไปตามความเปลี่ยนแปลงของเหตุปัจจัย กล่าวอีกอย่าง ปฏิจัสมุปบาทก็คือความสัมพันธ์โดยการเป็นเหตุและผลต่อกัน (causal relation) ของสิ่งที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย หรือสิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นในฐานะเป็นเหตุและผลของกันและกัน (ปฏิจัสมุปบันนธรรม) ตามทฤษฎีปฏิจัสมุปบาทจึงไม่มีสิ่งที่อยู่ได้ด้วยตัวเองที่ปราศจากตะวันตกเรียกว่า “สภาวะ” (substance) หรือสิ่งที่เรียกว่า “สิ่งสัมบูรณ์” (the absolute) หรือ “สิ่งมีจริงสูงสุด” (Ultimate Reality) ซึ่งรวมถึงสิ่งที่เรียกว่า “อตตะ” หรือ “อาตมัน” ในปรัชญาอินเดียด้วยนั่นเอง ปฏิจัสมุปบาทแสดงให้เห็นว่าสภาวะตามธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายมีลักษณะสำคัญอยู่ ๓ ประการคือ

(๑) **ผลทุกอย่างต้องมีเหตุ** หมายความว่าปรากฏการณ์หรือสิ่งในธรรมชาติทั้งปวงต้องมีเหตุเกิด ไม่สามารถเกิดหรือมีอยู่ได้ด้วยตัวเอง กระบวนการของสิ่งที่ เป็นเหตุและผลจึงไม่มีจุดเริ่มต้น นักคิดบางรายเห็นว่าจะต้องมีจุดเริ่มต้นคือ **ปฐมเหตุ** (first cause) เช่น อาริสโตเติล และเซนต์ทอมัส อไควนัส เห็นว่ามีปฐมเหตุหรือสิ่งเคลื่อนไหวแรกสุด ที่ทำให้สิ่งอื่น ๆ เคลื่อนไหวโดยตัวเองไม่ต้องมีสิ่งอื่นมาทำให้เคลื่อนไหว ตามทฤษฎีปฏิจัสมุปบาท สิ่งที่เกิดขึ้นทุกอย่างจึงไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ อย่างไร้สาเหตุ ทฤษฎีเช่นนี้ทำให้พุทธธรรมมีลักษณะเป็นนัยัตินิยม (determinism) เพราะถือว่าผลถูกกำหนดหรือบังคับโดยเหตุบางอย่าง เช่น เหตุการณ์ที่เราประสบในชีวิตไม่ว่าจะดีหรือเลวล้วนเกิดมาจากเหตุคือกรรมที่เราทำไว้ ไม่ใช่เรื่องบังเอิญ

(๒) **เหตุไม่บังคับผลตายตัว** หมายความว่า แม้ผลทุกอย่างจะต้องมีเหตุเกิดแต่เหตุทุกอย่างไม่ได้บังคับผลให้ต้องเกิดตามมาเสมอไป เช่น การปลูกต้นไม้เป็นเหตุให้เกิดต้นไม้ แต่ไม่แน่ว่าต้นไม้จะต้องเกิด เพราะบางครั้งเราปลูกต้นไม้แต่ต้นไม้ไม่เกิดหรือไม่งอกงามขึ้นมาก็มี ทั้งนี้เพราะการที่เหตุใดเหตุหนึ่งจะทำให้เกิดผลได้จะต้องอาศัยเงื่อนไขอื่น ๆ อีกมาก เช่น ต้องไม่มีคนหรือสัตว์มาทำลาย การที่บุตรของเนมารดาไปซื้อขนมเป็นเหตุให้เกิดการให้เงินของมารดา แต่บางครั้งมารดาก็ไม่ให้เงินอาจจะเพราะมารดามีเงินไม่พอที่จะให้หรือเป็นเพราะมารดากำลังอารมณ์ไม่ดีอยู่ก็ได้ การให้ผลของกรรมก็เช่นกัน การทำบุญหรือบาปอย่างใดอย่างหนึ่งจะให้ผลหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่เราทำกรรมใหม่เช่นใด ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงจัดเป็นนัยัตินิยมแบบอ่อน

(๓) **ความเป็นวัฏจักรของกระบวนการเหตุผล** กระบวนการของความเป็นเหตุและผลในธรรมชาติมีลักษณะเกิดซ้ำไปมาหรือหมุนเวียนเป็นวัฏจักร เช่น กิเลสทำให้เราทำกรรม กรรมก็ทำให้เราได้รับผลกรรมหรือวิบากของกรรม ผลของกรรมทำให้เราเกิดกิเลสและทำกรรมอีก หรือเมื่อน้ำล้นารทำให้เกิดเมฆ เมฆทำให้เกิดฝน

แล้วฝนก็กลับมาทำให้เกิดแม่น้ำลำธารอีก กระบวนการของเหตุและผลในลักษณะเป็นวัฏจักรนี้ทำให้ไม่มีปฐมเหตุ^{๒๓}

ความเป็นวัฏจักรของกระบวนการของเหตุผล จะพบได้จากคำสอนเรื่องนิยาม ๕ นิยาม ๕ เป็นหมวดธรรมที่แสดงถึงลักษณะความเป็นธรรมชาตินิยมของพระพุทธศาสนา ในนิยาม ๕ คำว่า ธรรมชาติ หมายถึงสิ่งที่มีอยู่เอง สิ่งที่มีอยู่เอง เป็นเองตามธรรมดา ของมัน เป็นกฎที่มีอยู่เองเป็นเอง เรียกว่า “นิยาม” คือกำหนดอันแน่นอน มี ๕ อย่าง มีลักษณะเป็นกฎธรรมชาติ ในแง่นี้หมายถึงกฎที่ควบคุมความเป็นไปในธรรมชาติ อันได้แก่กฎแห่งเหตุและผล กฎในที่นี้พุทธปรัชญาเรียกว่า “ธรรมนิยาม” แปลว่า กฎหรือกำหนดแห่งธรรมชาติ พุทธปรัชญาถือว่าทุกสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปตามอำนาจของกฎแห่งเหตุปัจจัยหรือกฎแห่งเหตุและผล ไม่มีอะไรที่จะเกิดขึ้นมาลอย ๆ โดยไม่มีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น ธรรมชาติและกฎของธรรมชาติเป็นเพียงสองแง่ของสิ่งเดียวกัน แยกจากกันไม่ได้ เพราะมีธรรมชาติ จึงมีกฎธรรมชาติ และเพราะมีกฎธรรมชาติ จึงมีธรรมชาติ ถ้าสิ่งหนึ่งไม่มี อีกสิ่งหนึ่งก็จะพลอยไม่มีไปด้วย พุทธปรัชญาเรียกสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติที่แยกย่อยออกไปว่า “นิยาม” ซึ่งมีความหมายว่า “กำหนดที่แน่นอน” หรือ “ความเป็นไปแน่นอน” ของสิ่งทั้งปวง แบ่งออกเป็น ๕ อย่าง เรียกว่า นิยาม ๕ คือ

๑) **อุตุนิยาม** ได้แก่กฎหรือกำหนดของธรรมชาติที่เนื่องด้วยอุณหภูมि ภูมิอากาศ หรือฤดูกาลที่เป็นไปทั้งในสภาพแวดล้อมของกายภาพของมนุษย์และภายในตัวมนุษย์เอง

๒) **พีชนิยาม** ได้แก่กฎแห่งพืชพันธุ์หรือพันธุ์กรรม เป็นกฎธรรมชาติที่กำหนดลักษณะและความเป็นไปอันแน่นอนของสิ่งมีชีวิตทั้งประเภทพืชและสัตว์ที่วิทยาศาสตร์สาขาชีววิทยาเรียกว่าพันธุ์กรรม

๓) **จิตนิยาม** กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับความเป็นไปและการทำงานของจิต พุทธปรัชญาถือว่าจิตเป็นสังขารธรรมที่มีอยู่จริงในธรรมชาติอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับสสารหรือวัตถุที่พุทธปรัชญาเรียกว่ารูป เมื่อจิตเป็นสังขารธรรมที่มีอยู่จริง มันก็มีสภาพของมันในการดำรงอยู่และเป็นไป

๔) **กรรมนิยาม** ได้แก่กฎแห่งกรรมที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ กฎแห่งกรรมเป็นกฎแห่งเหตุและผล จึงเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง แต่เป็นกฎทางศีลธรรมที่ครอบคลุมเฉพาะสิ่งมีชีวิตที่มีจิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งมีชีวิตชั้นสูงเช่นมนุษย์และสัตว์ชั้นสูงที่รู้จักใช้เหตุผลในการดำรงชีวิต กฎแห่งกรรมมีหลักทั่วไปอยู่ว่า ทำเหตุไร ย่อมได้รับผลเช่นนั้น เนื่องจากกฎแห่งกรรมเป็นกฎธรรมชาติ กฎนี้จึงเป็นกฎที่สาธารณะทั่วไปสำหรับมนุษย์ทุกคน ไม่ใช่เป็นกฎที่ใช้ได้สำหรับผู้นับถือพระพุทธศาสนาเท่านั้น การไม่เชื่อถือหรือไม่มีความรู้ในเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมไม่ได้เป็นเหตุผลให้กฎแห่งกรรมไม่ทำงาน ไม่ว่าจะเป็นผู้นับถือศาสนาอะไร เมื่อทำกรรมดีให้เหมาะสมแก่เหตุปัจจัยย่อมได้รับผลดี ทำกรรมชั่วย่อมได้รับกรรมชั่ว กฎแห่งความสอดคล้องระหว่างกรรมกับกรรมวิบาก พุทธปรัชญาเรียกว่า กรรมนิยาม ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง

^{๒๓}วัชรระ งามจิตระเจริญ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์ดีการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๖๑) หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

๕) ธรรมนิยาม ได้แก่งำหนดของธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติเป็นกฎแห่งเหตุแลผล หรือกฎแห่งเหตุปัจจัย พุทธปรัชญาถือว่าทุกสิ่งในสากลจักรวาลที่อยู่ในประเภทสังขตะย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ เปลี่ยนแปรและเสื่อมสลายแตกดับไปตามกฎที่เรียกว่าธรรมนิยามทั้งสิ้น คือเมื่อเกิดขึ้นก็มีเหตุทำให้เกิดขึ้น เมื่อตั้งอยู่ก็มีเหตุให้ตั้งอยู่ เมื่อเปลี่ยนแปรก็มีเหตุทำให้เปลี่ยนแปร เมื่อเสื่อมสลายก็มีเหตุทำให้เสื่อมสลายแตกดับ

จากลักษณะของธรรมชาตินิยามที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อก่อน พอจะมองเห็นว่า ธรรมชาตินิยามคือแนวคิดที่ยอมรับว่า ธรรมชาติเป็นสังขารอยู่เหนืออำนาจสร้างสรรค์ มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ และเชื่อว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ การนิยามแบบนี้เป็นการนิยามความหมายของธรรมชาตินิยามครอบคลุมทั้งในแง่ความจริง ความรู้ และความดี ฉะนั้น หลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทกับแนวคิดแบบธรรมชาตินิยาม จึงสามารถพิจารณาได้จากแนวคิดต่าง ๆ ดังนี้

๑) กฎธรรมชาติเท่านั้นเป็นสังขาร มีพลังกระตุ้นในตัวเอง ดำรงอยู่ด้วยตัวเอง มีทุกอย่างในตัวเอง อาศัยตนเอง ปฏิบัติการได้ด้วยตนเอง และมีเหตุผลในตัว ดังปรากฏในอุปปาตสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุธาตุนี้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุธาตุนี้ว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตามธาตุนี้ คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุธาตุนี้ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา^{๒๔}

ในพระสูตรนี้คำว่า “ธาตุ” ที่พระพุทธองค์บอกว่ามีอยู่ก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้นั้น น่าจะเทียบได้กับธรรมชาติซึ่งเป็นไปตามปกติธรรมดา แต่พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ค้นพบว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา

๒) การไม่ยอมรับอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยถือว่าปรากฏการณ์ทุกอย่างอย่างเป็นไปตามสภาวะความเกี่ยวพันที่มีต่อกันของเหตุการณ์ทางธรรมชาตินั้นๆเอง ไม่เกี่ยวข้องกัอำนาจเหนือธรรมชาติใดๆทั้งสิ้น แต่เป็นกระบวนการธรรมชาติที่เกิดขึ้นเองตามกาลและเทศะกล่าวคือธรรมชาตินี้มีโครงสร้างของตนเอง และโครงสร้างนั้นเกิดขึ้นได้เอง ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะอำนาจเหนือธรรมชาตินั้น มีหลักฐานยืนยันว่า “พระผู้มีพระภาคทรงมนสิการปัจจุสมุปบาท เป็นอนุโลม ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรีว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ

^{๒๔}อง.ติ.ก. ๒๐/๑๗๓/๒๗๘-๒๗๙.

เพราะสหายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมเกิดด้วยประการฉะนี้ พิจารณาปฏิจสุมุขบาทโดยปฏิโลมว่า อนึ่ง เพราะอวิชชานั้นแหละดับโดยไม่เหลือด้วยมรรคคือ วิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สหายตนะจึงดับ เพราะสหายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับเพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงดับ เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมดับ ด้วยประการฉะนี้ (วิ.มหา. ๔/๓/๓๓)

จากหลักฐานนี้จะเห็นได้ว่าสิ่งทั้งหลายมิได้เกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติ แต่เป็นเพราะการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ธรรมชาตินี้จึงมีโครงสร้างที่สามารถอธิบายได้ มิใช่เกิดขึ้นเพราะอำนาจเหนือธรรมชาติแต่ประการใด ดังนั้น เมื่อพิจารณาในกรอบของอภิปรัชญา พระพุทธศาสนาจึงใกล้เคียงกับธรรมชาตินิยมมากที่สุด

อนึ่ง คำสอนเรื่องปฏิจสุมุขบาท ยังสะท้อนให้เห็นลักษณะของพระพุทธศาสนาว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประเภทอเทวนิยม (Atheism) คือศาสนาที่มีทัศนะว่าไม่มีพระเจ้า ในทางอภิปรัชญาจึงมิได้ให้ความสำคัญกับพระเป็นเจ้า ดังที่มีผู้แสดงทัศนะไว้ว่า “ในทางปรัชญาความคิดเรื่องโลกเป็นความคิดที่สำคัญเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปรัชญาเทวนิยม ความคิดเรื่องโลกจัดเป็นความคิดพื้นฐานที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความคิดเรื่องพระเจ้าและความคิดเรื่องมนุษย์ ปรัชญาประเทศเทวนิยมทั้งของตะวันตกและตะวันออก แม้จะมีความเห็นอื่นๆแตกต่างกัน แต่ก็มีคุณสมบัติคล้องกันเกี่ยวกับการมีอยู่ของโลก นั่นคือการมีอยู่ของโลกเป็นผลสืบเนื่องมาจากการมีอยู่ของพระผู้เป็นเจ้า โดยปรัชญาบางสำนักถือว่าพระเป็นเจ้าทรงเป็นผู้สร้างโลกโดยตรง

ปัญหาในทางอภิปรัชญาว่าด้วยความคิดเรื่องโลก พระพุทธศาสนากล่าวถึงเรื่องโลกไว้ในอัครคัมภีร์สูตรที่มณิกาย ปาฎิกวรรคว่าด้วยกำเนิดโลกความว่า “วาเสฏฐะและภารทวาชะ มีสมัยบางครั้งบางคราว โดยล่วง ระยะเวลาที่ยาวช้านานที่โลกนี้จะพินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศอยู่ โดยมากเหล่า สัตว์ย่อมเกิดในชั้นอาภัสสรพรหม สัตว์เหล่านั้นได้สำเร็จทางใจ มีปีติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากกายตนเองสัญญาไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลที่ยาวช้านาน วาเสฏฐะและภารทวาชะ มีสมัยบางครั้ง บางคราวโดยระยะกาลที่ยาวช้านาน ที่โลกนี้จะกลับเจริญ เมื่อโลกกำลังเจริญ อยู่โดยมาก เหล่าสัตว์พากันจุติจากชั้นอาภัสสรพรหมลงมาเป็นอย่างนี้ และสัตว์นั้น ได้สำเร็จทางใจ มีปีติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากกายตนเอง สัญญาไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลที่ยาวช้านาน ก็แหละ สมัยนั้นจักรวาลทั้งสิ้นนี้แลเป็นน้ำทั้งนั้น มีตมณแลไม่เห็นอะไร ดวงจันทร์และ ดวงอาทิตย์ก็ยังไม่ปรากฏ ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายก็ยังไม่ปรากฏ กลางวันกลาง คืนก็ยังไม่ปรากฏ เดือนหนึ่งและกึ่งเดือนก็ยังไม่ปรากฏ ฤดูและปีก็ยังไม่ปรากฏ เพศชายและเพศหญิงก็ยังไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลาย ถึงซึ่งอันนับเพียงว่าสัตว์เท่านั้น ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ ครั้นต่อมา โดยล่วงระยะกาลที่ยาวช้านาน เกิดจวันดินลอยอยู่บนน้ำทั่วไป ได้ปรากฏแก่สัตว์เหล่านั้นเหมือนนมสดที่บุคคลเคี้ยว ให้งวด แล้วตั้งไว้ให้เย็นจับเป็น

ผาอยู่ข้างบน ฉะนั้นวันดินนั้นถึงพร้อมด้วยสี่ กลิ่น รส มีสีคล้ายเนยใสหรือเนยข้นอย่างดี ฉะนั้น มีรสอร่อยดูจรรวผั่งเล็กอันหาโทษมิได้ ฉะนั้น^{๒๕}

เมื่อกล่าวถึงกำเนิดของโลกพระพุทธรเจ้าตรัสไว้ในโลกสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับแห่งโลก เธอทั้งหลายจงฟัง ... ภิกษุทั้งหลาย ก็ความเกิดแห่งโลกเป็นไฉน เพราะอาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดชราและมรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความเกิดแห่งโลก ก็ความดับแห่งโลกเป็นไฉน เพราะอาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะเพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหาเพราะตัณหานั้นเหี่ยวดับด้วยสාරอกโดยไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชราและมรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความดับแห่งโลก (ส.นิ. ๑๖/๔๔/๗๐-๗๑)

ความเกิดและความดับแห่งโลกในที่นี้จึงเป็นเรื่องของกระบวนการในปฏิจจสมุปบาท มิได้เป็นเหมือนกับที่ปรัชญาตะวันตกเข้าใจ ที่บางลัทธิบอกว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลกเช่น ปรัชญาอินเดียสายอาสติกะทั้งหลาย หลักธรรมข้อปฏิจจสมุปบาทจึงคล้ายกับกฎธรรมชาติซึ่งมิได้มีผู้สร้าง แต่เป็นเรื่องของปัจจัยที่อิงอาศัยกันและกัน

๓) ถือว่าปรากฏการณ์ธรรมชาติสามารถอธิบายได้อย่างสมเหตุสมผล โดยใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ แนวคิดนี้บอกเราว่าธรรมชาตินิยมเชื่อในเรื่องประสบการณ์ ประเด็นนี้พูดถึงธรรมชาตินิยมในแง่ความรู้ เกี่ยวกับทฤษฎีด้านความรู้ ธรรมชาตินิยมถือว่า ความรู้ที่ถูกต้องแท้จริงนั้นต้องเป็นความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ เกิดจากประสาทสัมผัสเท่านั้น เพราะถือว่าความรู้ที่เราได้มาโดยวิธีดังกล่าว สามารถพิสูจน์ ทดสอบ แสดงให้ผู้อื่นรับรู้ได้ ความรู้ประเภทนี้เท่านั้นที่ให้ความจริงแก่เรา ธรรมชาตินิยมไม่ยอมรับความรู้ในแบบอื่น ๆ เช่น ความรู้ที่ติดตัวมาแต่กำเนิด หรือความรู้ที่ได้จากการเปิดเผย (วिरณ) ของพระเจ้า เพราะไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นจริงได้ และต้องอาศัยอ้างอิงถึงสิ่งอาศัยเหนือธรรมชาติ ซึ่งธรรมชาตินิยมถือว่าเหนือความรู้จากประสาทสัมผัสไม่มีอยู่จริง ความรู้จากประสบการณ์นี้ เราสามารถทดสอบ ยืนยันให้เห็นข้อเท็จจริงได้ ซึ่งวิธีนี้เป็นวิธีเดียวกันกับวิทยาศาสตร์ ธรรมชาตินิยม ยอมรับวิธีการทางวิทยาศาสตร์ว่าเป็นวิธีเดียวที่สามารถให้ความรู้ที่แท้จริงได้

๔) ถือว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ สำหรับธรรมชาตินิยมเมื่อมองเรื่องมนุษย์พอจะกล่าวได้ว่า ๑) มนุษย์เป็นผลผลิตของวิวัฒนาการของธรรมชาติ มีร่างกายเป็นสสาร และมีคุณสมบัติเฉพาะที่ทำหน้าที่เช่นเดียวกับจิตของจิตนิยม แต่ไม่ใช่จิต เป็นปรากฏการณ์ ๒) มนุษย์ดำรงชีวิตไปตามลักษณะทางชีวภาพ

^{๒๕}ที่.ปา. ๑๑/๑๑๙-๑๒๐/๗๒-๗๓.

เช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ ในโลกธรรมชาติแห่งนี้เช่นเดียวกัน ๓) การดำรงชีวิตของมนุษย์เกิดขึ้น ดำเนินไป และสิ้นสุดลงภายใต้กฎธรรมชาติ ๔) สิ่งแวดล้อมนั้นมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมากพอ ๆ กับ ความเป็นตัวของตัวเองของมนุษย์ ๕) ไม่มีสิ่งเหนือธรรมชาติอื่นใดที่มีอำนาจควบคุมชีวิตของมนุษย์ ไม่มีลิขิตของ ชีวิตจากพระเจ้า พระพรหมหรือสิ่งสัมบูรณ์อื่น ๆ

ว่าตามหลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท จะเห็นได้ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่เกิดจากองค์ประกอบ ๒ ส่วน ส่วนที่เป็นสสารหรือรูป (กาย) และส่วนที่เป็นอสสารหรือนาม (จิตหรือวิญญาณ) กายของมนุษย์ประกอบจากหน่วย พื้นฐานที่เรียกว่าธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม มนุษย์รับรู้โลกภายนอกผ่านประสาทสัมผัส ประสาทสัมผัสแต่ละอย่าง จะมีอารมณ์เป็นของตนเองเฉพาะตน จิตหรือวิญญาณของมนุษย์มีอยู่จริง โดยอาศัยร่างกายเป็นที่อยู่ เป็นธรรมชาติที่ไม่มี รูปร่าง เป็นนามธรรม มีความสัมพันธ์กับร่างกาย และมีความสำคัญกว่ากาย มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีปัญญาหรือมีเหตุผล ในการดำเนินชีวิต ธรรมชาติของร่างกายมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลงไม่สามารถดำรงอยู่ในภาวะเดิมตลอดไปได้

๕. สรุปและวิเคราะห์

จากที่กล่าวมานี้ พอสรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาท มุ่งถึงอาการที่ธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชา อาศัยกัน และกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน ปฏิจจสมุปบาทจึงฐานะและความสำคัญแปล พอให้ใดความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัย กันๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกขเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา ปฏิจจสมุปบาทเป็น หลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย มีความสัมพันธ์กับแนวคิดธรรมชาตินิยมที่มองว่า มนุษย์เป็น ผลผลิตหนึ่งของธรรมชาติ ในแง่ที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ต่อไปตามกฎของธรรมชาติ ไม่ได้เป็นผลผลิตจากการสร้างของ อำนาจเหนือธรรมชาติแต่ประการใด และยิ่งถือว่า มนุษย์ประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๒ ส่วนคือกายกับจิต ทั้งสองส่วน นี้ต่างก็มีความสัมพันธ์กัน การพิจารณาแนวคิดแบบธรรมชาตินิยมตามที่ยกมาทั้ง ๔ ประการนี้ คำสอนเรื่อง ปฏิจจสมุปบาทมีลักษณะเป็นธรรมชาตินิยม เพราะเชื่อว่า กฎธรรมชาติเป็นสิ่งที่นิรันดร์ ปฏิเสธอำนาจเหนือธรรมชาติ ที่เป็นมูลการณะ (First Cause) ของสิ่งทั้งหลาย เชื่อในการพิสูจน์ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติด้วยหลักของเหตุผล และมองมนุษย์ว่าเป็นผลผลิตมาจากธรรมชาติ

เอกสารอ้างอิง

บรรจบ บรรณรุจิ. **ปฏิจลสมุปาบท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรมฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิตภัณ์, ๒๕๕๕.

พระพุทโธสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : ประยูร วงศ์พรินต์, ๒๕๔๖.

พุทธทาสภิกขุ. **อิทัปปจายตา** พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗.

ภัทรภรณ์ มูลสวัสดิ์. “ความคิดแบบธรรมชาตินิยมในพุทธปรัชญา”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา**, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๖.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,มหาวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

วิทย์ วิศทเวทย์. **ปรัชญาทั่วไป มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๒.

วัชร งามจิตรเจริญ. **พระพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์ดีการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๖๑.